

Aleksander Koško, Marzena Szmyt, *Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru w IV–III tys. p. Chr. Aktualny stan dyskusji*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2007, t. 14, s. 35–44.

<https://doi.org/10.14746/bp.2007.14.3>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52826>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

NOMADYZM A PASTORALIZM W MIĘDZYRZECZU WISŁY I DNEPRU W IV-III TYS. P.CHR. AKTUALNY STAN DYSKUSJI

ALEKSANDER KOŚKO, MARZENA SZMYT

ABSTRACT. Aleksander Koško, Marzena Szmyt, *Nomadyzm i pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru w IV-III tys. p.Chr. Aktualny stan dyskusji.* (Nomadism vs. Pastoralism in the Interfluvium of the Vistula and the Dnieper Rivers Four and Three Thousand Years BC. Current Trends in the Discussion).

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XIV, Poznań 2007, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 35-43. ISBN 978-83-7177-359-4, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Aleksander Koško, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institute of Prehistory, Adam Mickiewicz University), ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Polska-Poland.

Marzena Szmyt, Instytut Wschodni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, (Institute of Eastern Studies, Adam Mickiewicz University), ul. 28 Czerwca 1956 r., 61-486 Poznań, Polska-Poland.

1. PROBLEMY TERMINOLOGICZNE

Zakresy pojęć „nomadyzm” (koczownictwo) i „pastoralizm” (pasterstwo) nie są ostro rozdzielone, choć zasadniczo akcentują różne aspekty życia gospodarczo-społecznego: podstawowe znaczenie nomadyzmu odnosi się do wędrownego stylu życia, podczas gdy pastoralizmu – do bytowania opartego na hodowli/kontroli stad zwierząt. Równocześnie jednak pasterstwo to pojęcie rezerwowane dla formacji społeczno-gospodarczej (modelu cywilizacyjnego), jednym z wariantów której jest najbliższy nam przestrzennie pastoralizm typu euroazjatyckiego. Najlepszym przykładem zawikłań terminologicznych jest określenie „nomadyczny pastoralizm” (*nomadic pastoralism, pastoral nomadic*), które z jednego punktu widzenia opisuje szczególną formę pastoralizmu (tzw. czysty pastoralizm wg A. Chazanowa¹), podczas gdy z innej perspektywy odnosi się do jednego z wariantów nomadyzmu²,

¹ A.M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, 2nd edition, Madison 1994, s. 19; A.M. Chazanov, *Kočevniki i vnešnyj mir*, 3 wydanie, Almaty 2000, s. 88.

² Np. P. Carmichael, *Nomads*, London 1991, s. 8-9.

a nadto znaleźć można podejścia wyraźnie rozdzielające obydwie fenomeny³. Ważne jest zatem wyjaśnienie, jak obydwie terminy rozumiemy w niniejszej pracy.

W akceptowanym przez nas ujęciu nomadyzm to mobilny sposób życia, polegający na systematycznej zmianie miejsc pobytu. W typologiach form nomadyzmu uwzględniać należy przede wszystkim ich generatory (inspiracje genetyczno-funkcjonalne: zbieracko-łowieckie, wczesnorolnicze lub pasterskie) oraz wzorce wędrówek. Z kolei pojęcie „pastoralizm” odnosimy do społeczności, których podstawy bytu związane były z hodowlą lub kontrolą stad zwierząt. Zważywszy na rozbudowane historyczno-antropologiczne konotacje tego pojęcia⁴ uważamy, że istotne jest odróżnienie pastoralizmu (nazwijmy go pastoralizmem właściwym) w wersji znanej z przekazów historycznych i etnologicznych (m.in. z rozbudowaną strukturą społeczno-symboliczną, specyficznym pojęciem własności i relacjami międzyludzkimi) od jego wczesnych form, których nie możemy tak dokładnie rozpoznać i które stoją u początków całego procesu. Dla tych ostatnich stosujemy termin „quasipastoralizm”⁵. Mówiąc bardziej ogólnie, chodzi nam o to, byśmy nie patrzyli na te wczesne społeczności przez pryzmat Hunów czy Mongołów, a nawet Scytów z przekazu Herodota.

2. ELEMENTY PASTORALIZMU/QUASIPASTORALIZMU W MIĘDZYRZECZU WISŁY I DNIEPRU W IV-III TYS. P.CHR.

Punktem wyjścia niech będzie koncepcja Davida Anthony’ego⁶, wedle której początki stepowego pastoralizmu wymagały trzech czynników: zwierząt (owiec lub bydła) nadających się do stadnych wypasów na rozległych terenach trawiastych, konia do jazdy pod wierzch oraz wozu jako środka transportu. W różnych ujęciach pradziejów naszego kontynentu IV i III tys. p.Chr.⁷, czyli etap eneolitu i początków epoki brązu, uznawany jest za kluczowy (cezurujący) przynajmniej dla adaptacji dwóch ostatnich czynników. Pomijamy tu pierwszy, gdyż owce i bydło stanowiły podstawę chowu zwierząt na terenie Europy od początków neolitu (w strefie ste-

³ Np. N. Masanov, *Nomadizm i pastoralizm: problemy typologii i sravnitel'nogo analiza suščnosti ponjatja*, w: *Nomadizm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu)*, red. A. Koško, M. Szmyt, Poznań 2004, s. 15-23.

⁴ Zob. np. przeglądowe ujęcia: R. Dyson-Hudson, N. Dyson-Hudson, *Nomadic pastoralism*, „Annual Review of Anthropology” 9, 1980, s. 15-61; A.M. Chazanov, *Kočevniki*.

⁵ A. Koško, V.I. Klochko, *Nomadism and Pastoralism – an Outline Programm for a Discussion*, w: *Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Cultures: 5000-1650 BC*, ed. A. Koško, Baltic-Pontic Studies, vol. 2, Poznań 1994, s. 1-4. Jako zbieżne ocenić można intencje C. Renfrew, który w analogicznym kontekście używa terminu „pierwotna gospodarka pasterska” – C. Renfrew, *Archeologia i język. Łamigłówka pochodzenia Indoeuropejczyków*, Warszawa-Poznań 2001, s. 249.

⁶ D. Anthony, *Horse, wagon & chariot: Indo-European languages and Archaeology*, „Antiquity” 69, 1995, s. 561.

⁷ W niniejszej pracy posługujemy się chronologią radiowęglową kalibrowaną.

powej już prawdopodobnie od VII tys. p.Chr.⁸). Na przestrzeni tysiącleci zmieniały się struktury stad zwierząt domowych i formy ich chowu, lecz nie będzie to przedmiotem analizy w tym miejscu⁹.

2.1. Wóz

W chwili obecnej nie ulega kwestii, że środkowoeuropejskie poświadczenia stosowania wozu są zdecydowanie starsze od znalezisk wschodnioeuropejskich.

Do końca lat 60. przesłanki dotyczące stosowania wozu w okresie eneolitu miały charakter pośredni i dotyczyły odkryć „modeli wozów z pełnymi kołami” z kręgu kulturowego Kotliny Karpackiej¹⁰. Nowy kontekst źródłowy do studiów nad omawianą problematyką wniosły odkryte w latach 70. XX w. wizerunki wozów na naczyniach kultury pucharów lejkowatych. Dotyczy to przede wszystkim ceramiki z osad w Ostrowcu Świętokrzyskim, woj. świętokrzyskie¹¹, a zwłaszcza w Bronocicach, woj. małopolskie¹². Szczególną rangę poznawczą – wykraczającą poza obszary dorzeczy Wisły i Odry – należy przypisać rysunkom wozów z Bronocic (ryc. 1), które umieszczono na naczyniu datowanym na ok. 3637-3373 p.Chr.¹³ Przedstawienia wozów (prawdopodobnie 5, z czego 3 zachowały się) umieszczono w „sekwencji kilku symboli” tworzących „następującą sekwencję znaczeń: las (drzewo) – wóz – pola (domy?) – drogi – rzeka (woda)”¹⁴. Rysunek ma wyjątkowe znaczenie, gdyż brak dla niego analogii w neolicie europejskim, a relatywnych odpowiedników można poszukiwać jedynie w piktogramach z kultury Uruk IV w południowej Mezopotamii¹⁵. Chronologia „wazy z wozami” wskazuje, iż mamy tu do czynienia z jednym z najstarszych świadectw obecności transportu kołowego w kulturze Starego Świata, jako że poświadczenia piktograficzne z Uruk datowane są zasadniczo równocześnie ze znaleziskiem bronocickim, a ściślej ok. 3650-3390 p.Chr.¹⁶ Mniej więcej z tym samym okresem łączone są także – pozbawione jednak bezpośredniej chronologii radiowęglowej – wspomniane już znaleziska z Kotliny

⁸ Ostatnio: N. Kotova, *First cattle-breeders of the steppe Ukraine (the Mesolithic — Early Eneolithic)*, s. 55-66.

⁹ Szersze omówienie tych zagadnień można znaleźć w bogatej literaturze przedmiotu, np. J. Kruk, *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V-III tysiącleciu p.n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980; N. Benecke, *Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung*, Stuttgart 1994.

¹⁰ Np. T. Wiślański, *Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 168.

¹¹ A. Uzarowiczowa, *Ornament na naczyniu kultury pucharów lejkowatych z Ostrowca Świętokrzyskiego*, „Wiadomości Archeologiczne” LX, 1975, s. 25.

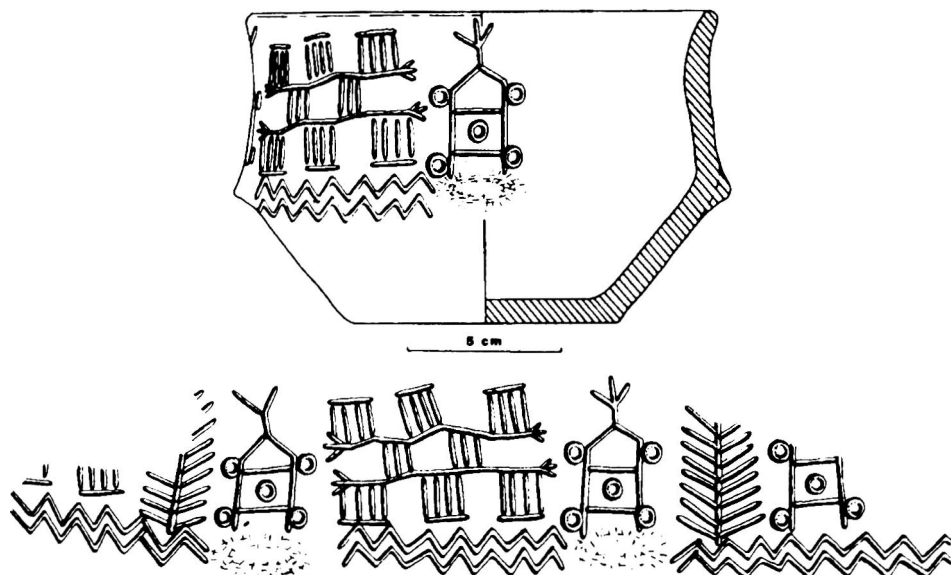
¹² S. Milisauskas, J. Kruk, *Die Wagendarstellung auf einen Trichterbecher aus Bronocice in Polen*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 12, 1978, s. 48.

¹³ W przytoczonym przedziale statystycznie najbardziej prawdopodobna jest data ok. 3404 p.Chr.

¹⁴ J. Kruk, S. Milisauskas, *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków 1999, s. 168.

¹⁵ Ibidem, s. 168-170.

¹⁶ J.A. Bakker, J. Kruk, A.E. Lanting, S. Milisauskas, *The earliest evidence of wheeled vehicles in Europe and the Near East*, „Antiquity” 73, 1999, Fig. 3.

Ryc. 1. Bronocice, woj. małopolskie. Naczynie kultury pucharów lejkowatych z przedstawieniem wozu. Według J. Kruka i S. Milisauskasa

Karpackiej, ślady kół wozu z Flintbek w północnych Niemczech¹⁷, a także drewniane koło z zachowaną osią odkryte w ostatnich latach na terenie Błot Lublańskich w miejscowości Stare Gmajne¹⁸. Odkrycie bronocickie ujawnia przede wszystkim dynamikę przekazu tego wynalazku pomiędzy ośrodkami cywilizacji Bliskiego Wschodu a środkowoeuropejską rubieżą protocywilizacji eneolitu, zachodzącego około połowy IV tys. p.Chr.

Dodać należy, iż w latach 80. zgłaszano propozycje rozszerzenia listy „wizerunków wozu” o obszar Niżu Polski – głównie Kujaw. Dotyczyły one także zdobień pojemników ceramicznych kultury pucharów lejkowatych z jej grupy wschodniej i mątewskiej z poziomu fazy IIIC (ok. 3500-3150 p.Chr.)¹⁹. Istotnym dopełnieniem zarysowanego obrazu są najnowsze odkrycia „wizerunku wozu” z Dopiewa, woj. wielkopolskie, wiążanego z fazą IIIB KPL, co oznacza możliwość datowania go na ok. 3700-3500 p.Chr.²⁰

Wschodnioeuropejskie ślady stosowania wozu są młodsze od środkowoeuropejskich i wiążą się najwcześniej z III tys. p.Chr., ze społecznościami kultury ja-

¹⁷ Ibidem, s. 783-784 i Fig. 3.

¹⁸ A. Velušček, *Ein Rad mit Achse aus dem Laibacher Moor*, w: *Schleife, Schlitten, Rad und Wagen. Zur Frage früher Transportmittel nördlich der Alpen*, Hrsg. J. Königer, M. Mainberger, H. Schlichtherle und M. Vosteen, Gaienhofen-Hemmenhofen 2002, s. 38-42.

¹⁹ A. Koško, *Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych*, Poznań 1981, s. 151-153.

²⁰ Uprzejma informacja ustna prof. Lecha Czerniaka, któremu winniśmy wyrazy wdzięczności.

mowej²¹. Są to jednak znaleziska nader spektakularne, gdyż niekiedy wozy składane były tam w całości do grobu, a czasami – jako *pars pro toto* – zastępowały je cztery koła²².

2.2. Koń

Problematyka związana z koniem wzbudza znacznie więcej kontrowersji. O nieustannych dyskusjach świadczą tomy poświęcone problematyce domestyfikacji i wykorzystywania konia, których seria ukazała się w ostatnim dwudziestolecu XX w.²³ W tym miejscu skupimy się na dwóch kwestiach: udomowienia konia i używania go jako środka transportu.

A. Domestyfikacja konia

Choć nie można aktualnie podać żadnych konkluzji, to jednak wydaje się, że dostatecznie udokumentowano policentryczną genezę procesu udomowienia konia²⁴. W tym przypadku ewidencja wschodnioeuropejska może być zdecydowanie wcześniejsza od znalezisk ze Środkowej Europy. W pierwszym etapie dotyczy ona wykorzystywania konia jako okazjonalnego zwierzęcia łownego, będącego jednym z wielu źródeł pożywienia i surowców do przerobu, a dopiero w drugim etapie – konia jako zwierzęcia poddanego stadnej kontroli i stanowiącego stały, podstawowy rezerwuuar pożywienia. Decydujące znaczenie ma cezura między tymi dwoma etapami użytkowania konia i to jej wymiar czasowy wzbudza najwięcej kontrowersji.

Archeozoolodzy ukraińscy i rosyjscy identyfikują szczątki konia domowego już w VII tys. p.Chr. w stepie pontyjskim (Kamenna Mogila²⁵) lub na pograniczu VI i V tys. p.Chr. w lasostepie-stepie nadkaspijskim (Mullino na południowym Uralu²⁶). Oznacza to, że poszukiwana cezura przypadałaby na ten okres lub nawet nieco wcześniej, zważywszy na konieczny upływ czasu dla pojawienia się fizycznych

²¹ Zob. np. *Davna istorija Ukrainy*, t. 1, Kyiv 1997, ryc. 119.

²² Zob. np. S.Z. Pustovalov, *Economy and Social Organization of Northeastern Pontic Steppe-Forest-steppe Pastoral Populations: 2750-2000 BC (Catacomb Culture)*, w: *Nomadism and Pastoralism*, s. 99-101.

²³ Np. *Die Indogermanen und das Pferd*, Hrsg. B. Hänsel, S. Zimmer, Budapest 1994; *Le cheval et les autres équides: aspects de l'histoire de leur insertion dans les activités humaines*, ed. L. Bods-on, Liège 1995; *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*, Cambridge 1999.

²⁴ Np. N. Benecke, *Der Mensch*, s. 288-310; S. Bökönyi, *Das domestizierte Pferd in den asiatischen Steppen*, w: *Die Indogermanen*, s. 115-122; N. Benecke, *Zu den Anfängen der Pferdehaltung in Eurasien. Aktuelle archäozoologische Beiträge aus drei Regionen*, „Ethnologisch-Archäologische Zeitschrift” 43/2, 2002, 187-226.

²⁵ Zob. O. Żuravlev, *O pojavlenii domašnich lošadej na Ukrainie*, w: *Nomadizm a pastoralizm*, s. 251-253.

²⁶ G.N. Matjušin, *Eneolit Južnogo Urala*, Moskva 1982.

śladów domestyfikacji u koni²⁷. Po tej dacie szczątki i wyobrażenia konia odnajdujemy w kontekstach kultowych (Mullino, Szejtze²⁸), co wskazuje na ważność tego zwierzęcia dla omawianych społeczności.

Natomiast na obszarach Europy Środkowej poszukiwana cezura przypadała zapewne w trakcie III tys. p.Chr. (w pierwszej jego połowie?) lub na przełomie IV i III tys. p.Chr. Wskazuje na to stopniowy wzrost znaczenia konia w konsumpcji oraz pojawienie się form rytuałów funeralnych, w których koń odgrywał szczególną rolę²⁹. Za niezmiernie ważne uznać należy przy tym wyniki najnowszych prac nad morfologicznym zróżnicowaniem udomowionych form konia, które sugerują m.in. związek zwierząt używanych w niektórych regionach Europy Środkowej (Niemcy) ze środowiskiem wschodnioeuropejskim³⁰.

B. Koń jako środek transportu

Najstarsze wozy, o których wspominaliśmy wcześniej, ciągnięte były przez bydło³¹. Dobrze potwierdzone jest używanie wozów przystosowanych do trakcji konnej od ok. 2000 p.Chr.³² w stepach na wschód od rzeki Ural (kultura Sintašta-Petrovka), natomiast w stepach naddnieprzańskich pierwsze rydwany mogą być datowane na drugą połowę III tys. p.Chr. (ryc. 2; kultura katakumbowa³³).

Więcej kontrowersji wzbudza początek wierzchowego używania konia. W świetle obserwacji antropologicznych³⁴ kontrola stad koni nie jest możliwa bez używania części z nich do jazdy wierzchem. Znaczyłoby to, że wydzielony przez nas drugi etap wykorzystywania konia powinien być nierozłącznie związany z jazdą na nim. Brak jednak poświadczeń materialnych tej hipotetycznej wczesnej chronologii konia wierzchowego. Decydujące znaczenie przyznaje się w tym względzie znaleziskom elementów uprzęży końskich, te zaś są późne, gdyż najwcześniej datować je można na 2200-2000 p.Chr. w stepach (kultury: wielowałeczkowa, Sintašta-Petrovka)³⁵, a nieco później, na początku II tys. p.Chr., w Kotlinie Karpackiej³⁶. Wskazane źródła to kościane i metalowe elementy uprzęży (głównie pobocznicze) lub ich

²⁷ Por. S. Bökönyi, *Das domestizierte Pferd*, s. 120.

²⁸ G.N. Matjušin, *Eneolit*; I.B. Vasiliev, *Eneolit Povolzja*, Kujbyšev 1981.

²⁹ Np. A. Koško, M. Szmyt, *Hodowla w systemach gospodarki na Niżu: IV-III tys. BC (Kultury: pucharów lejkowatych i amfor kulistych)*, w: *Nomadizm a pastoralizm*, s. 103-115.

³⁰ Zob. N. Benecke, *Zu den Anfängen*, s. 210-211.

³¹ Pomijamy w tym miejscu kwestię transportu włóczego.

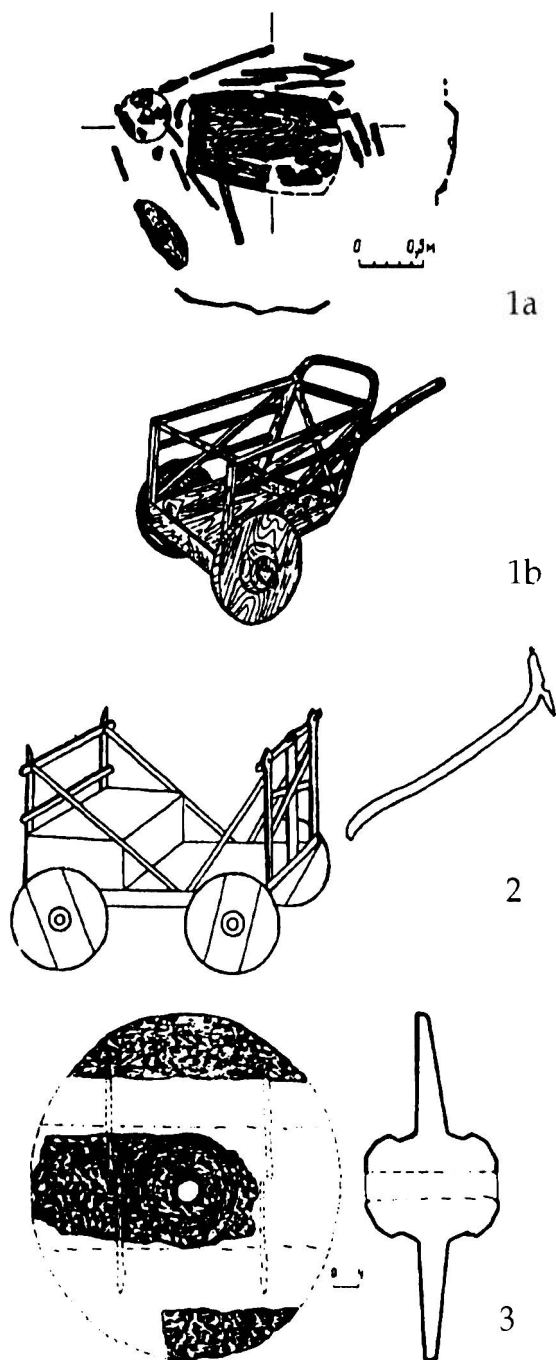
³² Datowanie za D. Anthony, *Horse, wagon & chariot*, s. 561.

³³ Np. S.Z. Pustovalov, *Economy and Social Organization*, s. 99; chronologia wg: D.Y. Telegin, S.Z. Pustovalov, N.N. Kovalyukh, *Relative and Absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments. The Issue of Co-existence*, w: *Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Cultures: 4000-1000 BC*, ed. A. Koško, *Baltic-Pontic Studies* 12, Poznań 2003, s. 132-184.

³⁴ Np. N. Masanov, *Nomadizm i pastoralizm*.

³⁵ Por. S.N. Bratčenko, *Niżneje Podonje v epochu srednej bronzy*, Kiev 1976, s. 151, ryc. 72-V:3; V.F. Gening, G.B. Zdanovič, V.V. Gening, *Sintašta*, Čelabinsk 1992.

³⁶ Np. A. Harding, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge 2000, s. 167.

Ryc. 2. Rekonstrukcje rydwanu (1), wozu (2) i koła (3) używanego przez ludność kultury katakumbowej w Nadnieprzu. Według S.Z. Pustovalova

gliniane modele (znane jest takie znalezisko na Niżu Polskim: Smarglin stan. 22, woj. kujawsko-pomorskie³⁷). Przyjąć trzeba, oczywiście, możliwość stosowania uprząży w całości wykonanych ze skóry czy włókien roślinnych, lecz te mają nikłe szanse na przetrwanie.

3. KONKLUZJE

Jak wynika z zaprezentowanych informacji, istniały potencjalne możliwości uformowania się w IV-III tys. p.Chr. pasterskich form działalności ludzi na analizowanych obszarach. Wbrew jednak starszym opiniom, obecnie uważa się, że były to co prawda warunki konieczne, lecz niewystarczające do pełnego ukształtowania się nowego sposobu życia.

W świetle najnowszych dyskusji można sądzić, iż w strefie stepu i lasostepu pontyjskiego począwszy od eneolitu rozwijają się różne warianty bardziej lub mniej mobilnej hodowli³⁸. We wczesnej epoce brązu (III tys. p.Chr.) przybierają one charakter transhumancji, tj. podejmowanych przez część populacji sezonowych wędrówek ze stadami zwierząt (bydła i owiec) w poszukiwaniu optymalnych pastwisk. Wędrówki te miały zasadniczo charakter krótko- lub średniodystansowy. Ten system organizacji bytu utrzymywał się do schyłku epoki żelaza, tj. do początków I tys. p.Chr. Dopiero wówczas, pod wpływem wzorców uformowanych na stepach Azji Centralnej, nastąpiła pełna przebudowa gospodarki w kierunku pastoralizmu. Jeśli zatem mielibyśmy dookreślić przytoczony we wstępie termin „quasipastoralizm”, to należy go odnieść do społeczności, których system gospodarczy obejmował średniodystansowe wędrówki, umożliwiające periodyczne powroty do stałych siedzib.

Na terenach Europy Środkowej w IV i III tys. p.Chr. mamy do czynienia z bardzo zróżnicowanymi systemami gospodarczo-społecznymi, wśród których można znaleźć również takie, które opierały się na bardziej lub mniej mobilnych formach hodowli. Te pierwsze, polegające na przemieszczaniu się w rozleglejszych strukturach przestrzennych (zidentyfikowane na przykład w pewnych ugrupowaniach z kręgu kultury ceramiki sznurowej – między Wisłą, Dniestrem i Dnieprem³⁹ i bliskie zapewne stepowemu quasipastoralizmowi), pojawiały się epizodycznie w sytuacjach kryzysowych, a w ich genezie pewną rolę odgrywały kontakty ze społecznościami stepu-lasostepu pontyjskiego⁴⁰. Natomiast te drugie, zasadzające się na krążeniu

³⁷ J. Czebreszuk, A. Przybył, *Osadnictwo neolityczne i protobrazowe w Smarglinie, woj. kujawsko-pomorskie*, Poznań 2002, ryc. 36:15.

³⁸ Najnowszy przegląd informacji: *Nomadizm a pastoralizm* (por. przypis 3).

³⁹ Por. J. Machnik, *An Interrupted Process of Cultural Integration Between the Upper Bug, Vistula and Dniester Rivers in the Early Second Half of the Third Millennium*, w: *Nomadism and pastoralism*.

⁴⁰ Np. J. Czebreszuk, *Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań 1996, s. 82.

w ramach niewielkich terytoriów⁴¹, stanowiły bardziej trwałe element środkowo-europejskiego środowiska kulturowego w IV-III tys. p. Chr., aż po rozwiniętą epokę brązu.

NOMADISM VS. PASTORALISM IN THE INTERFLUVE OF THE VISTULA AND THE DNIEPER RIVERS FOUR AND THREE THOUSAND YEARS BC

Current Trends in the Discussion

Summary

The fourth and third millennia BC are the period in which there were main elements of Euro-Asian pastoralism formed (in the sense of pastoral nomadism) such as cattle and sheep raising, using horses to ride and using wagons as a means of transportation. This critical, as far as development is concerned, triad (Anthony 1989), determined shaping a specific form of pastoral nomadism for the steppes of Euro-Asia at the turn of the second and first millennium BC at the latest. Within the group of Central and Eastern European archeologists there have been currently ardent discussions on the notion of genesis and chronology of the mentioned elements of the triad, as well as areas where they are spotted at first.

An important aspect of these discussions was a conference devoted to the issues of nomadism and pastoralism in the areas from the Vistula river to the Dnieper river four and three thousand years BC held in Obrzycko in October 2003. The papers presented there showed a main division of developmental processes on the borderland of the Eastern and Western parts of our continent. In the former one, to be specific – in the area of steppes and partially East-European forest-steppe, there is a clear and long-lasting process of accumulation of experience connected with various forms of mobile animal breeding visible. The height of this process was the appearance of the pastoral communities in the Pontic region near the end of the second millennium BC. The basic question concerns the role of Central Asian inspirations in their genesis.

On the other hand, however, within the territory of Central Europe, where one can trace symptoms of different forms of nomadism, the phenomena identified as quasi-pastoral were relatively short-lived, and their genesis connected with crisis situations in the local socio-economical development (e.g. at the turn of 4th and 3rd millennium BC in Little Poland). These processes were frequently stimulated by communities from the 'steppe' areas.

⁴¹ Por. informacje zawarte w pracy: *Nomadyzm a pastoralizm* (por. przypisy 3).